

TÜRK AYDININA GÖRE DİN EĞİTİMİNİN GEREKLİLİĞİ

Ali Kemal ACAR*

Özet

Bu çalışma Cumhuriyet döneminde yaşayan, din eğitimi konusunda görüşleri bulunan, dünü ya da bugünü kısmen de olsa fikirleriyle ya da uygulamalarıyla etkilemiş yaklaşık 40 Türk aydınının görüşlerinden yararlanılarak oluşturulmuştur. Cumhuriyet dönemi kendi içinde ilk (1920-1946), orta (1946-1980) ve son dönem (1980-2018) olmak üzere üç alt başlıkta ele alınmıştır. Dönem boyunca aydınların üzerinde durdukları ve öne çıkan hususlara, karşılaştırmalara sonrasında ilahiyat eğitimi alan ve diğerleri tasnifiyle aydınların görüşlerine yer verilmiştir.

Türk aydınında dinin ya da din eğitiminin temellendirilmesinde pozitivizm etkileriyle din ve din eğitime karşıt duruşun çok sınırlı olduğu görülür. Aydınlar tarafından; din / din eğitiminin var oluşuyla bireye ve topluma faydaları, olmayışıyla karşılaşılan veya karşılaşılabilecek sonuçları, din eğitiminin var olduğu ya da olmadığı ülke ve toplum karşılaştırmalarıyla, tarihsel tecrübeden hareketle ve hukuki düzenlemelere atıfla temellendirilmeye çalışılır. Bazıları ise dinin vicdan işi olduğunu bu nedenle örgün eğitimde değil de aile veya camilerde verilmesini, onu görmezden gelerek bir eğitim sistemini kurgulayışı ve nihayetinde çağdaşlık, modernlik, laiklik vb. gerekçelerle din eğitiminin olmaması gerektiğini savunur.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Türk Aydını, Cumhuriyet Döneminde Din Eğitimi, Din Eğitiminin Gerekliliği.

Necessity of Religious Education According to Turkish Intellectual

Abstract

This study was carried out by taking the perspectives of about 40 Turkish intellectuals who lived in the Republican era, had opinions about religious education and influenced the past or the present, partly by their ideas or practices. The Republican period was dealt with in three subheadings, first (1920-1946), middle (1946-1980) and last period (1980-2018). Throughout the republic period, it has been addressed the subjects which intellectuals have dealt with, featured questions and comparative studies and it has been cited opinions of the intellectuals who are classified theologian and the others.

*Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, racalamekila@hotmail.com

The effects of positivism on Turkish intellectuals are very limited and they stand rarely against religious education. They try to ground the benefits of religion/religious education to the individual and society; results that could be in the absence of religion/religious education. They compare countries and societies where religious education exists or not. Some think that religion is the work of conscience which must be given in the family or the mosques rather than in the formal education and defend that education system must be constructed without religion. On the grounds that modernity, and secularism religious education has no place in formal education.

Keywords: Religious Education, Turkish Intellectuals, Religious Education in the Republican Era, Necessity of Religious Education.

Giriş

Çalışmanın konusu: cumhuriyet dönemi olarak ifade edebileceğimiz 1920-2018 yılları arasında yaşamış ya da halen yaşamakta olan din eğitimi konusunda görüşleri bulunan, dünü ya da bugünü kısmen de olsa fikirleriyle ya da uygulamalarıyla etkilemiş Türk aydınlarının, din eğitiminin gerekliği konusundaki görüşlerinin belirlenmesi ve değerlendirilmesidir. Araştırma cumhuriyet dönemi kavramıyla ifade edilen 1920-2018 yılları arasını içine alan zaman dilimini kapsamaktadır. Çalışma bu bağlamda zaman ve bu zaman dilimindeki Türk aydınlarının görüşleriyle sınırlıdır.

Din eğitiminin temellendirilmesi olumlu ya da olumsuz görüşlerle günümüzde de tartışmalara konu olan hukuki boyutuyla daha da önem kazanan bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır. Bu bağlamda din eğitiminin gerekliği ya da olmaması gerektiği tartışmalarında kullanılan argümanlar, dayanaklar nelerdir? Bu durum cumhuriyet dönemi boyunca farklılıklar arz etmiş midir? Bu kapsamdaki uygulamalara aydınların bakışı nasıl olmuştur? gibi sorulara cevap bulunmaya çalışılacaktır.

Cumhuriyet dönemi kendi içinde ilk (1920-1946), orta (1946-1980) ve son dönem (1980-2018) olmak üzere üç alt başlıkta ele alınacaktır. Bu tasnife uygun olarak aydınların yaşadıkları dönem hangisine giriyorsa o döneme uygun olarak sınıflandırmaya gidilecektir. Ele alınan başlık çerçevesinde ilk olarak o başlıkla ilgili dönemde aydınların üzerinde durdukları ve öne çıkan hususlara sonrasında kronolojik olarak ilk, orta ve son dönemde ilgili görüşlere ve karşılaştırmalara yer verilecektir. Sonrasında ilahiyat eğitimi alan ve diğerleri tasnifiyle aydınların görüşleri karşılaştırmaya gidilecektir. Karşılaştırma sonrasında ise konuyla ilgili tespit ve değerlendirmeler yapılacaktır.

Din eğitiminin gerekliliği Türk aydınında geniş bir yelpazede gerekçelerle ele alınır. Bu yelpazeyi, dine duyulan toplumsal-bireysel ihtiyaç, onun tarih boyunca varoluşu, medeniyetin kurulması ve yaşatılmasında dinin hayati rolü ve bu çerçevede diğer medeniyet ve toplumlarla din bağlamında karşılaştırmalar ve son olarak hukuki çerçevede bir hak olarak din eğitimi başlıklarında ele almak mümkündür.

Din eğitiminin gerekli görülmeşi ise kısmen “dinin vicdanda kalması gerektiği”, görmezden gelme ve daha ileri boyutuyla dine karşıt duruşta ise modernlik, laiklik vb. kavramlar gerekçe olarak ortaya konulur.

1.Toplumsal İhtiyaç ve Kültür

Türk aydınında din eğitiminin temellendirilmesinde; dinin kültürün ayrılmaz bir parçası olduğu dolayısıyla toplumsal bir ihtiyaca karşılık geldiği hususu en temel argümanlardan biri olarak kullanılır. Dinin kültürün bir parçası olmasından onun topluma kazandırdıklarına, medeniyetlerin ilerlemesiyle din arasındaki bağlantıdan, dinle milleti eşitleyen dereceye kadar giderek artan tonlarda dine dolayısıyla din eğitimine anlam yüklemeleri yapılır.

İlk dönem Türk aydınlarında din insanlıkla var olan, o var olduğu müddetçe varlığını sürdürecektir olmazsa olmaz bir yapıdır (Göçgün, 1992: 4). Dinin olmaması; toplumu bir arada tutan ortak değerlerin olmamasını bu da beraberinde toplumun yıkılmasıyla sonuçlanacak bir duruma karşılık gelir (Akseki, 2014: 10-15). Tarihi tecrübe ile de sabittir ki dinsiz olamayan insanlık “dini tabii” gibi bir kavramı dahi üretmiştir (Akseki, 2014: 10-15; 1969: 8-9).

Medeniyetle birlikte ele alınan ve insanlığa mutluluk getiren bir formülasyon olarak da dine yaklaşırlar (Göçgün, 1992: 158; Ersoy, 2011: 384). Dinin medeniyetle birlikte fakat öncelikli olarak insanlığın mutluluğunu sağlayıcı yönüne dikkat çekilir. Zaman ve mekanla sınırlı olmakla birlikte inançsızlığın toplumların çoğunluğunu etkileyememesi, dinsizliğin çok yaygın bir talep görmemesi de bu kapsamda ele alınır (Ersoy, 2011: 194). Burada dikkati çeken husus “dinsiz bir millet olmamıştır dolayısıyla bundan sonra da olamaz” yaklaşımının genel çerçeveyi oluşturmasıdır (Akseki, 2014: 13; Ülken, 2001: 17).

Orta dönem Türk aydınlarında ise maddi ve manevi ilimlerin peygamberler aracılığıyla iletildiği, onlar olmasaydı bugüne kadar kaydedilen ilerlemelerin sağlanamayacağı öne sürülür (Kısakürek, 2007: 248-268). Kültürden hareketle dilsiz ya da sanatsız toplum olamadığı gibi toplumların dinsiz de olamayacağı çıkarımıyla

temellendirmelere gidilir (Baltacıoğlu, 1961: 7). Kültürü oluşturan başat unsurlardan biri olarak da din ele alınmaktadır ki onsuz bir kültür, başsız bir beden benzetmesiyle ifade edilir (Topçu, 2004: 18; Güngör, 2007: 94; Ülken, 2001: 60-61). Benzer yönüyle kültürün dinden arındırılmaya çalışılmasının yersizliği ele alınır. Madem insanlık dinsiz yapamıyor o takdirde göz ardı edilemez bir gerçek olarak onun da eğitimi yapılmalıdır (Genç, 2008: 15).

Farklı bir yaklaşım olarak medeniyetlerin kurulması ve gelişmesiyle dinlerin özlerinde barındırdıkları hakikatlerin varlığı ilişkilendirilir. Bu yönüyle dinin medeniyetin önemli bir kurucu unsuru oluşuna atıf yapılır (Başgil, 2005: 70-80; Akseki, 1969: 8-9). Buna yakın diğer bir fikir ise toplumların en kuvvetli oldukları dönemlerin aynı zamanda “en dinli” dönemleri olduğu yaklaşımıdır (Meriç, 2017: 279; Meriç, 2004: 19).

Son dönemde ise milli birlik ve beraberlik (Bilgin, 1980: 13) dinin etkisizleştirilme teşebbüslerinin başarılı olamayışı (Çetin, 2010: 193; Karaman, 1995: 8) ve dinin sosyal bir kurum oluşuyla görmezden gelinemeyeceği (Inam, 2017; Arslan, 2017; Karaman, 2016a) gibi desteklerle dinin gerekliliğinin temellendirilmesi yapılır.

Bu dönem Türk aydınlarınca din eğitiminin işlevleri bakımından; milli birlik ve beraberlik için dine ihtiyacımızın varlığı ele alınır (Bilgin, 1980: 13; Cebeci, 1990: 44-45) Din, hayatı anlamlandırmada, yeni nesillere kültürün aktarımında etkilidir. Bu özelliğin üst yapı kurumu değil de temel şekillendiriciliğinden kaynaklandığı belirtilir (Yılmaz, 2008: 63). Farklı bir bakış açısıyla dinin toplum üzerindeki olumlu etkilerinin yanısıra bizatihi dinin kötüye kullanılabilme ihtimaline binaen din eğitimi verilmelidir (Cebeci, 1990: 44-45). Diğer yandan din ve kültür ayrıştırmasının neredeyse imkansızlığı üzerinde durulur, bu yönüyle mukaddessiz toplum olamayacağı gibi bir topluma yapılabilecek en büyük kötülüğün onu dini duygulardan uzaklaştırma teşebbüsleri olacağıdır (Karaman, 1995: 8; Çetin, 2010: 193; Açıkgöz, 2013: 109). Bu bağlamda din ve eğitim birlikte değerlendirildiğinde okul din yokmuş gibi davranamaz, toplumda bu olgu varsa bunun öğretimi de yapılacaktır (Bilgin, 2001: 67-68).

Kronolojik karşılaştırmada dikkati çeken en önemli husus bu dönem boyunca aydınların dinin toplumsal temellendirmesi üzerinde durduklarıdır. İlk iki dönemde ağırlıklı olarak dinin; ihtiyaç, kültür ve medeniyetin önemli bir aktörü, dinin topluma yararları ve aksi durumda sürdürülebilirliğin olmayışı öne çıkarılırken eğitim boyutu daha geride bırakılır. Son dönemde ise dinin eğitim boyutunun öne çıkarıldığı söylenebilir. Bunda da çok farklı deneyimlerin sonucunda elde edilen tecrübenin payının yanı sıra ilgili bilim dalının da

kurulması ve din derslerinin zorunlu dersler arasına alınmasının etkili olduğu düşünülebilir.

Aydınları kendi içinde din eğitimcileri ve diğerleri olarak tasnif ettiğimizde yukarıda tarihsel olarak yapılan sınıflamaya benzer bir durumla karşılaşılır. İlk iki dönemde din kavramı daha çok kültür ve medeniyet bağlamında tarih ve sosyoloji eksenli olmak üzere temellendirilmeye çalışılırken son dönemde tabii olarak din eğitimcileri tarafından kültürün yanısıra eğitim boyutuyla temellendirme önplana çıkarılır (Din eğitimcileri görüşleri için bkz. Cebeci, 1990: 44-45; Cebeci, 2004: 201; Bilgin, 1980: 13; 2001: 67-68; Durmuş, 2003: 159).

Yukarıdakilerden hareketle Türk aydınlarınca toplumun maddi ve manevi gelişiminin din aracılığıyla sağlanabildiği, medeniyetlerin dinler sayesinde gelişme gösterebildikleri ikisinin birlikte olduğu yerde insanların mutlu olabilecekleri üzerinde durulur. Dinin bir diğer katkısı da milli birlik ve beraberliği sağlamasıdır ki toplumun ortak değeri olmasıyla ya da geleneğin; insanları bir arada tutma görevini üstlenen yönüyle işlevi ön plana çıkarılır. Daha ileri boyutta dinin toplumsal boyutunun önem derecesi yükseltilerek toplumun din ile kaim olduğu, dinin olmadığı yerde toplumun da olamayacağı başka bir ifadeyle dinin çökmesiyle milletin, devletin de çökeceği belirtilir.

Aydınlarca toplumsal boyutun yanısıra din/din eğitiminin bireysel boyutuna da dikkat çekilir. Gereklik bireyden hareketle temellendirilmeye de çalışılır.

2.Şahsiyetteki Rolü ve Bireysel İhtiyaç

Türk aydınında bireysel yönüyle din ve din eğitiminin temellendirilmesindeki yaklaşım; dinin bireyin doğasında yer aldığı düşüncesiyle öne çıkarılır. Yaratılışı gereği insanın dine ihtiyaç duyduğu, bunun da karşılanması gereken tabii bir durum olduğu ele alınır. Bu manada din eğitimi alan bireylerle diğerleri karşılaştırılarak bariz farklara dikkat çekilir.

İlk dönem Türk aydınlarında insan dine ihtiyaç duyan bir varlık tanımlamasıyla ele alınır (Telli, 2003: 128; Ersoy, 2011: 267). Bu yönüyle dine ihtiyaç duyan insanın, iç dünyasını tatmin edebilmek, şahsiyet bakımından gelişebilmek için dinin yardımına gereksinimi vardır (Gökalp, 1976: 98-102).

Orta dönemde “ihtiyaç” kavramının detaylandırılması olarak değerlendirilebilecek olan din eğitimi ve fırsatlar-tehditler çerçevesinde konunun ele alındığı belirtilebilir (Genç, 2008: 47).

Dinin kendi başına bir okul olması bu yönüyle bireylerin maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşıladığı ele alınır. Dine karşı tavır alanların dile getirdikleri ruhu fakirleştirme gibi varsayımlara kazanımlar üzerinden cevaplar verilir (Ülken, 1963: 49-50). Modernitenin getirileriyle yorgun düşen insana en iyi çözümün dinin tavsiyeleri olacağı belirtilir (Başgil, 2005: 259-260).

Son dönemde ise dinin kazanımlarından daha özel örneklerin ortaya çıktığı belirtilebilir. Şöyle ki topluma uyuma katkı, anlam dünyasını zenginleştirme gibi kavramlar öne çıkarılır. Hayatın gerçekliğini bütünüyle kavrama olarak da ifade edilen, dini ya da dünyevi olarak ayrımlar yapmadan bir anlama, yorumlamaya olan ihtiyaca ve bunun getirilerine atıf yapılır (Bilgin, 2001: 68; Meriç, 2017: 11; Akyürek, 2012: 91). İç insan olarak tanımlanan maddi ve manevi yönünü geliştiren (İnam, 2017) mazisiyle ilişkilerini koparmayan dolayısıyla kutsalla köprüleri var olan (Meriç, 2004: 19) tüm bunlarla birlikte şahsiyet bütünlüğünü koruyan bir varlık tasavvuruna yer verilir (Atay, 2017; Okumuşlar, 2017: 61).

İlk dönemde bireyin dine olan ihtiyacı öne çıkarılırken ve bu, din eğitimi olmadığı zaman buhran, manevi boşluk, şahsiyette problemler vb. sonuçlarıyla ele alınırken orta dönemde dinin bir okul oluşu, insanın maddi manevi ihtiyaçlarına karşılık vereceği ayrıca modern insanın kaybettiği hususlar oluşuyla “ihtiyaç” boyutu sürdürülür. Son dönemde ise daha işlenmiş şekliyle hayatı bütünlüğünden koparmadan anlama, yorumlama boyutuyla din eğitimine atıflar yapılır. Maziyle, kutsalla irtibatın kesilmemesi ve dolayısıyla şahsiyet bütünlüğünü koruma cihetiyle din eğitiminin gerekliliğine vurgular yapılır.

Din eğitimcilerince, eğitim insanın bütün kabiliyetlerine hitap eden yönüyle ele alındığında din eğitiminin de insanın hayatı yorumlama ve anlamlandırmasına sunduğu katkılarıyla öne çıkarılır. Daha geniş bir perspektiften bireyin; gelişim, sosyalleşme, yaşamı anlamlandırma, problem çözme, farklı bakış açıları edinme gibi kazanımlarına vurgu yapılır (Bilgin, 2001: 68; Akyürek, 2012: 89-90; Okumuşlar, 2017: 61).

Yukarıdakilerden hareketle Türk aydınının ihtiyaç kavramına özel bir önem verdiği görülür. Bu bağlamda insanın yaratılışı gereği dine ihtiyaç duyduğu, bunun karşılanması gereken tabii bir durum olduğu ele alınır. Bilim ya da teknoloji ne kadar ilerlerse ilerlesin insan inanmaya, maneviyata, ruhunu da beslemeye ihtiyaç duymaktadır ki bunun yegane kaynağı da dindir. Maneviyata duyulan ihtiyacın yanında dinin insanın özellikle de kişiliğini tamamlayan yönlerini öne çıkararak sağladığı katkılar değerlendirilir. Bu manada din eğitimi

almayan bireylerin diğerleriyle karşılaştırıldığında eksiklikler barındırdığı, buhranlar yaşayabildiği ve hatta hayatı anlamlandırmada problemler yaşadığı ifade edilir. Dini ve dünyevi olarak yapılan bir ayırımı yapay olacağı hayatın tamamını ya da gerçekliği bütün yönleriyle karşılayamayacağı ele alınır bu yönüyle de insanı mutlu kılamayacağı değerlendirilir. Devamında çağdaş insan kökleri kopmuş bir ağaç benzetmesiyle mazisiyle ilgisini kesen, kutsalla bütün köprülerini yıkmış bir varlık olarak tanımlanır. Buradan da hareketle birey ya da toplum nasıl dinsiz yapamıyorsa bu bir ihtiyaçsa o takdirde bunun eğitimi okullarda yeni yetişen nesillere yapılmalıdır. Nihayetinde din eğitimi alanlar ile almayanlar arasındaki fark bile bu eğitimin kişiye kattıklarını göstermesi açısından önemlidir.

Aydınlarca din eğitiminin gerekliliği toplumsal ve bireysel bağlamda ele alınmanın yanı sıra tarihi tecrübeye de atıfla temellendirilmeye çalışılır. Tarihi süreçte özellikle cumhuriyet dönemi öne çıkarılır.

3.Cumhuriyet Dönemi Tecrübesi

Türk aydınında din eğitiminin temellendirilmesinde tarihten olumlu ya da olumsuz örnekleri kullanarak yapılan vurgular dikkat çeker. Bu bağlamda tüm tarihten daha dar alanda ise Fransız ihtilali, aydınlanma vb. dönemlerden uygulamalara değinilir. Fakat özellikle öne çıkarılan dönem 1920'lerden günümüze kadar olan süreçteki uygulamalar ve sonuçları olarak ele alınabilir.

İlk dönemde pozitivistimin; dinin yerini bilimin aldığı ve her ihtiyaca cevap vereceği gibi düşüncelerin zirve yaptığı bir dönemde bile insanların dinsiz yapamadıkları ifade edilir. Bununla bağlantılı olarak "din-i tabii" denilen akla dayalı insan mahsulü bir dinin inşa edilmek istenmesi tarihsel bir tecrübe olarak ortaya konulur. Ülkemiz özelinde inkılapların uygulandığı, din eğitimi bağlamında kısıtlamaların yaşandığı dönem olması nedeniyle genel olarak Avrupa üzerinden atıflar yapılır (Akseki, 2014: 13). Diğer bir yaklaşım ise kültürel ve çağdaş gerekçelerle din eğitime yapılan göndermelerdir ki yeni nesillere Türkçe'nin, İslam Dininin ve muasır terbiyenin birlikte verilmesinin gerekliliğine dayandırılır (Gökalp, 1976: 58).

Orta dönem, Cumhuriyet döneminde din eğitiminde farklı uygulamaların geçişini temsil eder. Fakat bu dönem aydınlarınca tarihsel bir temellendirme yerine daha çok kültür ve medeniyet çerçevesinde bir gereklilik açıklaması yapıldığı görülür.

Son dönemde din eğitimi bağlamında konunun daha yoğun ele alındığı belirtilebilir. Yüzyıllardır birey ve toplum yaşamına yön veren kurum olarak din önemlidir. Bu bağlamda toplumu dinden uzak tutmaya, dini bireylere özgü alanlarla sınırlamalara gitmek yerine her düzeydeki okulda din derslerine yer verilmesi gerekliği dile getirilir (Aşkun, 1981: 393). Ülkemizdeki örneklerde görüldüğü üzere din eğitimi bağlamında farklı uygulamalar farklı anlayışlarda bireylerin yetişmesine zemin hazırlamış, özellikle gizli yürütölen dini faaliyetler zamanla marjinalleşebilmiştir (Bilgin, 2001: 78-79). Diğer yandan farklı kaynaklardan beslenen toplumsal yapılanmaların varlığı çatışmaları da kaçınılmaz kılmıştır. Bu dönemle ilgili olarak dindar insanların gizli yürütölen dini faaliyetlere itilmesi, belli dini önder ya da grupların hegemonyasına girme tehlikesi üzerine devlet eliyle yürütölen bir din eğitimi öne çıkarılmıştır (Cebeci, 2004: 199-200). Bütün bir dönem gözönüne alındığında intibak güçlükleri çekilse, belli tartışmalar yapılırsa da devlet toplum uzlaşmasında gelineen noktada din eğitiminin devlet eliyle yürütölmesinin gerekliği öne çıkarılır. Bu bağlamda İslam toplumlarında yaşanan din kaynaklı sorunların ülkemizde yaşanmamasında Cumhuriyet dönemi tecrübelerinin yattığı belirtilir (Cebeci, 2004: 200).

Kronolojik karşılaştırmaya gidildiğinde ilk dönemlerdeki siyaset, odak nokta farklılığı gibi nedenlerle sadece Avrupa ülkelerinden örnekler verilirken dönemin sonuna doğru tamamıyla kendi tecrübemiz öne çıkarılmıştır.

Cumhuriyet dönemi tecrübesiyle din eğitiminin temellendirilmesi hususunda din eğitimcilerinin daha önplanda olduğu söylenebilir (Bkz. Bilgin, 2001: 78-79; Cebeci, 2004: 199-200; 2011: 359). Bu bir anlamda mevcut durumun; özellikle 1980 sonrası din derslerinin zorunlu dersler arasında yer almasıyla birlikte ortaya çıkan gelişmelerin geçmişe yönelik analizlerinden oluşmaktadır. Yaşanılan sıkıntılar, tartışmalar, doğru ya da yanlış uygulamalar ve sonuçları vb. ile tarihi tecrübeden yararlanılması özellikle vurgulanan bir husus olarak yerini alır. Diğer yandan ilahiyat dışı alandan aydınların tarihte dinin varlığına atıfları olsa da Cumhuriyet dönemi uygulamalarına yönelik böyle bir değerlendirme yapmamaları da dikkat çeken bir husustur.

Yüzyıllardır birey ve toplum yaşamına yön veren bir kurum olarak dinin ve dolayısıyla din eğitime örgün eğitim kurumlarında yer verilmesi dolayısıyla toplumda var olanın eğitime de yansıtılmasının gerekliği ifade edilir. Cumhuriyet döneminin kendi içinde dönemsel karşılaştırmalarından da sonuçlara gidilir. 1948'e kadar olan dönemde gizli bir biçimde öğrenenler ya da din bilgisinden

tamamıyla mahrum olanlar, sonraki dönemde kendi istekleriyle öğrenenler, gizli öğrenenler ve din bilgisi öğrenmeyenler vb. tasniflerle genel tablo çizilir ve sonrasında bu formasyonla yetişen bireylerin fikir ve his birliğini yakalamalarının imkansızlığı üzerinde durulur. İlegal dini oluşumların varlığı ve nüfuz kazanmaya başlaması da devletin bu alana dahil olmasını gerektirdiği ve din derslerinin sisteme tekrar girmeye başladığı belirtilir.

Yukarıdakilerden hareketle Türk aydınının özellikle Cumhuriyet tecrübesini öne çıkardığı görülür. Bu bağlamda medreselerin var olduğu dönemden din derslerinin kaldırılmasına, imam hatip mekteplerinin açılmasına, seçmeli ve sonrasında zorunlu hale getirilmesine kadar din eğitime ve bu dönemlerde yaşanan tecrübelerle göndermeler yapılır. Bu yönüyle Türk aydınlarınca “tarihi tecrübe” ve “din eğitimi” sıklıkla bir arada kullanılan kavramlar olarak dikkat çeker.

Aydınlarca gereklilik tarihi tecrübenin yanısıra medeniyet karşılaştırması üzerinden de ele alınır. Bu bağlamda biz ve batı karşılaştırmasına yer verilir.

4.Medeniyetlerin Karşılaştırılması

Aydınlarca dinin merkeze alınarak medeniyetlerin ki “biz ve batı” olarak ifade edilebilecek bir kavramlaştırma ile karşılaştırmaya ve bir kurtuluş yolu olarak dine göndermeler yapıldığı görülür. Dinin medeniyetimizdeki karşılığı ile batı medeniyetindeki anlamı karşılaştırılarak zıt kavramların varlığına dikkat çekilir.

İlk dönemde, Tanzimat ile başlayan Avrupa’ya eğitim için öğrencilerin gönderilmesi hususuna atıf yapılarak dünya için ebedi mutluluktan vazgeçtiği bu yönüyle kurtuluştan kaçıldığı ele alınır (Nursi, 2005: 242). Gidenlerin kültürümüzden ve özellikle inancımızdan koptuklarına dolayısıyla ne tamamıyla batılı ne de bize ait olduklarına göndermeler yapılır (Ersoy, 2011: 88, 289).

Orta dönemde medeniyet karşılaştırmasına başvurulmadığı belirtilebilir.

Son dönemde ise özellikle Cemil Meriç’te öne çıkan din, dinsizlik, batı ve biz kavramlarıyla şekillenen, karşılaştırmalar yoluyla yapılan değerlendirmeler dikkat çeker. Burada dinin bizim için olmazsa olmazlığı; kurtuluş, hayat, medeniyet, kuvvet, huzur vb. kavramlarla birlikte ele alınmakta diğer yandan dinin batı için afyon ve zincir; dinsizlik ise hayır, ilerleyiş, kurtuluş vb. kavramlarla değerlendirilir (Meriç, 2017: 289; Şenel, 2010: 266). Diğer yandan batıda doğru bir din anlayışının olmayışının olumsuz sonuçlarına da değinilir. Şöyle ki

batı insanı sürekli ikilem yaşıyan bu sebeple de şuurunu kaybetmiş, kendini geçici zevklerin eline teslim etmiş bir yaşamı tercih eder duruma gelmiştir (Meriç, 2007: 224-225). Biz ve batı değerlendirmesinde bize düşen yükümlülöklere de değinilerek kendi değerlerini benimseyen ve özellikle inanan fakat kendi dünyasının dışında üretilene de sırt dönmeyen bu yönüyle “biz ve batı” arasında sentez yapabilen bir yaklaşımın benimsenmesi salıklanır (Meriç, 2017a, 401-402; Farklı bir yaklaşım için bkz. Meriç, 2017b: 194).

Yine son dönemde “biz ve diğer müslömanlar” karşılaştırması yapılmakta özellikle medreseden okula geçişle ve yaşananlarla birlikte toplumda dini bir olgunluk yaşandığı bunun diğer İslam toplumlari ile aramızda önemli bir ayrımla sonuçlandığı değerlendirilir. İslam toplumlarında sıklıkla yaşanan din kaynaklı sorunların ölkemizde yaşanmaması da bu yönüyle uygulanan dinin okulda resmi kanalla eğitiminin yapılmasına bağlanır (Cebeci, 2004: 200).

Son dönemin çok kullanılan kavramlarından kitle iletişiminin araçları, küreselleşme, globalleşme, evrensel değerler vb. kavramlarla da konunun ele alındığı görülür. Bu kavramlarla toplumumuzun içine olumsuzlukların sokulduğu, kendi kültür ve medeniyetimizin işlevsizleştirilmeye çalışıldığı belirtilerek, milli varlığın korunması için tek sığınak noktasının da din olduğu vurgulanır (Cebeci, 2008: 10).

Dönem içindeki değışimi eğitim için batıya gönderilen öğrenciler üzerinden hareketle dünya için ukbadan vazgeçilmemesi gerektiği o dönemin genel bir kanısını belki de ters çevirmek için kullanılan bir örnek olarak ele almak mümkündür. Son dönemlerde biz ve batı karşılaştırmalarına din ve dinsizlik konuları çerçevesinde daha çok yer verildiği görülür. Daha yakın dönemde ise “küreselleşme” kavramı bağlamında dine olan ihtiyaç dile getirilir. Burada içinde bulunulan dönemin hakim kavramlarının karşılaştırmalardan yararlanılarak ele alındığı görölebilmektedir. Batıya gönderilen öğrenciden, batı ve bize, sonrasında ise küreselleşme ve sonuçlarından biz ve diğer Müslömanlara yapılan göndermelerle dine / din eğitimine olan ihtiyaca dikkat çekilir.

Din eğitimcileri ve diğerleri karşılaştırmasında ise din eğitimcilerinin “biz ve diğer Müslöman ölkeler” karşılaştırmasının yanısıra son dönem gelişmelerini ki özellikle küreselleşme ve evrensel değerler olarak belirtilen kavramların oluşturduğu/olusturacağı topluma vereceği zarara dikkat çekilir. Diğer aydınlarca ise “biz ve batı” karşılaştırmasına gidilerek bu

çerçevede dinin bizim için ve batı için anlam ve işlevleri üzerinde durulur.

Yukarıdakilerden hareketle Türk aydınca medeniyetleri karşılaştırarak dinin bizdeki ve ötekiindeki anlamına göndermeler yapılır. Bu bağlamda dinin ifade edildiği şekliyle batı için afyon olduğu, engelleyiciliği diğer bir ifadeyle din karşıtlığının olumsuz sonuçları barındırır da batının varlığını güçlendirdiğini ve onu kurtardığı ele alınır. Diğer yandan dinin bizim için medeniyetimiz için bir şuur ve kurtuluş; tersten düşünüldüğünde dinsizliğin bizde çözülüş ve hastalık olduğu ifade edilir.

Din eğitiminin gerekliliği sınırlı sayıda aydın tarafından hukuki kavramlar çerçevesinde ele alınır.

5.Haklar ve Hürriyetler

Haklar ve hürriyetler çerçevesinde temellendirme, laik olan devlet din eğitimi yapmaz fakat vatandaşlar çocuklarına din eğitimi alırdırabilirler yaklaşımıyla ele alınır. Din ve vicdan hürriyeti kavramı da sıkça atıf yapılan ve geniş bir biçimde açıklama yapılan bir temellendirilmez. Bir diğeri ise son dönemin çok sık kullanılan “insan hakları” kavramıyla ilişkilendirerek yapılan din eğitiminin hak oluşunu öne çıkaran görüştür.

Kronolojik olarak ele alındığında ilk dönemde din ve din eğitiminin temellendirilmesinde evrensel ya da ulusal hukuki metinlere yer verilmediği görülür.

Orta dönemde laikliğin yorumundan kaynaklı olarak din eğitiminin yapılma hakkının vicdani boyutla ilişkilendirilmesi fakat devletin bu alana girmemesi gerektiği üzerinde durulur (Yücel, 1994: 226-227). Hem orta hem son dönemde sıklıkla kullanılan ve dikkat çeken ise insan hakları, din ve vicdan hürriyeti çerçevesinde yapılan hukuki temellendirmelerdir (Başgil, 2005: 109; Unan ve Özdan, 1998: 204).

Son dönemde insan hakları, din ve vicdan hürriyetinin (Karaman, 2016b; Karaman, 2016c) yanısıra halkı Müslüman olan bir ülkede insanların din eğitimi taleplerinin en tabii hakları olduğu öne çıkarılan görüşler arasında yerini alır (Tunaya, 2003: 182).

Kronolojik sıralamadaki değişimin Türkiye’deki demokratikleşme süreciyle Cumhuriyet döneminde din eğitimindeki farklı uygulamalardan hareketle açıklanabileceği düşünülebilir. Özellikle insan hakları, din ve vicdan hürriyeti kavramlarının öne çıkarılmasında ise Avrupa Birliği süreci, Avrupa İnsan Hakları

Beyannameesi ve Mahkemesi gibi hususların etkileri gözden uzak tutulmamalıdır.

İlahiyat ve/veya din eğitimcilerinin din eğitiminin temellendirilmesinde kullandıkları temel argüman son dönemle sınırlı olmak kaydıyla insan hakları çerçevesinde bireylerin istedikleri dine inanabilmeleri, bu dinin ibadetlerini yerine getirebilme, aleniyetle bu duygu ve düşüncelerini paylaşabilmeleri, eğitim ve öğretimini yapabilmeleri ve cemaatini oluşturabilmeleri olarak ifade edilebilir (Tosun, 2008: 232; Karaman, 2016b; Karaman, 2016c). Burada dikkat çeken husus gerek uluslararası gerekse de ulusal hukuk metinlerinde yer alan çerçevenin öne çıkarılmasından ibaret olduğu belirtilebilir. Bu yönüyle kuvvetli bir argüman olsa da özgünlüğü olmayan bir temellendirme olarak değerlendirilebilir.

Aydınlar haklar ve hürriyetler çerçevesinde yapılan din ve din eğitiminin gerekliliğine dair temellendirmelerinde geniş bir yelpazede değerlendirmelerde bulunurlar. Bunlardan ilki devlet laik olduğu için kendi kurumlarında din eğitimi yapmazken fakat bu “vicdani duyguyu” vatandaşların evlatlarına istedikleri gibi telkin edebilecekleri yönündeki hakka gönderme yapılır. Bir diğer temellendirme ise daha bireysel bir yaklaşımla bireyin dine inanması ve inandıklarını uygulaması bağlamında ulaştığı hakikati, mutluluğu, sükuneti hasılı elde ettiklerini başkalarına da aktarabilmesinin onların da bunu tatması için iletilmesinin bir hak olduğu yaklaşımıdır.

Din ve vicdan hürriyeti kavramı da sıkça atıf yapılan ve geniş bir biçimde açıklama yapılan bir temellendirmedir. Burada özellikle uluslararası metinlere ve birincil hukuk metinlerine gönderme yapılarak ve din-vicdan hürriyetinin geniş açıklamasına yer verilerek din eğitiminin gerekliliği bir hak olarak ele alınır. Bu görüşe göre din ve vicdan hürriyeti şu alt başlıkları kapsamaktadır;

- Dilediği dine inanma,
- Bu dinin ibadetlerini serbestçe yapabilme,
- Dini bilgilerini başkalarına da duyurabilme,
- Dini kendi öğrenebildiği gibi başkalarına da öğretebilmesi,
- İstisnaları olmakla birlikte bireysel ve toplumsal hayatta dinin emir ve yasaklarını alenen yerine getirebilme (Başgil, 1955a: 228-262; Başgil, 1955b: 218).

Aydınların haklar ve hürriyetler bağlamında da farklı yaklaşımlarıyla din eğitiminin gerekliliğine, dinin vicdani bir alanla sınırlandığında dahi bu hakka gönderme yaptıkları görülür. Din ve

vicdan hürriyeti, insan hakları gibi -batılı- kavramlara da göndermeler yaparak temellendirmelere gidilir.

Aydınlarca din eğitiminin gerekliliğinin temellendirilmesinde toplumsal ve bireysel ihtiyaçlar, tarihi tecrübe, medeniyetler karşılaştırması ve hukuk gibi kavramlar kullanılırken karşı duruşta ise modernleşme, laiklik ve pozitivism gibi kavramlar kullanılır.

6.Modernleşme, Laiklik, Pozitivizm vb. ile Karşıt Duruş

Türk aydınında din eğitime karşıt duruşta tespit ya da görüş olarak öne çıkanlar batı hayranlığının farklı ifadeleri olarak değerlendirilebilecek hususlardır. Osmanlının son dönemleri dikkate alındığında kurtuluşun dinden uzaklaşmayla sağlanabileceği, gelişme için dinin kurban edilmesi gerektiği görüşleri dile getirilir. Laiklik bağlamında Cumhuriyet okullarında devlet eliyle din derslerinin verilemeyeceği ve buna uygun olarak hem okul hem de müfredatta dini çağrıştıracak tüm uygulamaların kaldırılması gerektiği üzerinde durulur.

İlk dönemde dikkat çeken husus devletin gerilemesinin ve hatta çöküşünün sebeplerinin başında dinin gösterilmesidir. Bu çerçevede kurtuluş reçetesi olarak dinden/din eğitiminden uzaklaşmanın gerekliliğine yapılan vurgu öne çıkar (Ergün, 2017) . Batının aydınlanma tecrübesine de göndermeler yapılarak, batının taklidinin gerekliliği değerlendirilerek geçmişe dair ne varsa geçmişte kalması gerektiği bunların yaygın söyleyişle “İslam mani-i terakki imiş” anlayışıyla terk edilmesi öngörülür (Ersoy, 2011: 149-15, 165-166, 170, 184, 524-525).

Orta dönemde “din vicdan işidir” cümlesiyle özetlenebilecek olan - laiklik kavramıyla temellendirilen- vicdanın dışına taşmayan bu yönüyle eğitim başta olmak üzere hayatın çok sınırlı bir alanında yer bulan bir dine bakış söz konusudur. Bu da beraberinde cumhuriyet okullarında devlet eliyle din dersinin verilemeyeceği sonucuyla tamamlanır (Yücel, 1993: 120). Bu iki düşüncenin pratiği olarak değerlendirilebilecek ve özgünlüğü ile dikkat çeken köy enstitüleri ve hedefleri bu bağlamda öne çıkarılır. Kırsal nüfusun yoğun olduğu bu dönemlerde köyde etki gücünün yüksek olduğuna inanılan imama alternatif olarak eğitmen/öğretmen yetiştirilerek dinin gücü kırılmak istenir (Tonguç, 1990: 299; Tonguç, 2001: 352-353). Kısa süreliğine de olsa uygulanma fırsatı bulan Türk rönesansı, hümanizm merkezli eğitim faaliyetleri de dikkat çeken başka bir uygulama olarak yerini almıştır (Yıldırım, 2013: 759). Ağırlıklı olarak batı klasiklerinin çevrilmesi ve Latincenin yabancı dil olarak belirlenmesi bu dönemin uygulamaları arasında yer alır. Bu bağlamda aydınlanma, hümanizm

ve sonrasında pozitivizm etkisiyle dinin geçmişte kaldığı artık bunun yerini akıl ve maddenin aldığını belirten dolayısıyla din eğitiminin gerekli olmadığına yönelik temellendirmeler yapılır (Berkes, 1944: 90-95).

Son dönemde modernleşme kavramına yüklenen anlamla birlikte dinin de geçmişte kalması gerektiği modern dönemlerde artık ona ihtiyaç kalmadığına vurgu yapılır (Berkes, 1973: 19). Daha ileri aşamada Darwin'in düşüncelerinin haklılığına göndermelerle din kaynaklı düşüncelerin yerle bir edildiği iddialarına yer verilir (Berkes, 1944: 94). Laikliğin geniş bir biçimde yorumlanması, bununla sadece din ile devlet işlerinin değil aile, eğitim, hukuk vb. hayatın bütün alanlarında dinin etkilerinden kurtulması gerekliliği değerlendirilir (Berkes, 1984: 95). Daha özgürlükçü bir yaklaşım olarak da din eğitiminin zorunlu ya da seçmeli değil de isteğe bağlı olması gerektiği bununla birlikte devlet tarafından buraya kaynak aktarılmaması ele alınır (ERG Raporu, 2017; Terziahmetoğlu, 2017).

Genel olarak din eğitime karşı duruşta ilk dönemden günümüze kadar dine karşı sert bir tavır alışla daha özgürlükçü bir duruş olarak ikili bir tavrın varlığı dikkat çeker. Bu bağlamda batının aynen taklidi, geleneksel olarak ne miras alınmışsa onun terki, modernizme, pozitivizme, laikliğe ve Darwin'e atıflarla yapılan temellendirmeler din eğitiminin yapılmaması gerektiğine dair görüşlerin, sert yorumların çerçevesini oluşturur. Orta ve son dönemde ise dinin vicdan işi oluşuna atıfla doğrudan doğruya din karşıtlığından ziyade kamu alanına yansımaması dolayısıyla devlet eliyle yürütülmemesi kaydıyla din eğitime bir bakıma sıcak bakılır.

İlahiyat ve/veya din eğitimci görüşleri ve diğerleri karşılaştırmasında karşıt görüş belirtenler arasında yoğun din eğitimi alanlar bulunsa da (İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Hasan Ali Yücel gibi) din eğitiminin yapılmasına karşı çıkanlar arasında doğrudan ilahiyatçıların yer almadığı görülür.

Din ya da din eğitime karşıt görüşlerde dikkati çeken husus serdedilen düşüncelerdeki dayanaklardır. Bu bağlamda modernizm, geleneksel kurumlar, pozitivizm, Darwinizm, laiklik gibi kavramlara dayanılarak yapılan karşıt temellendirmelerdeki problemler durum Türk aydını kavramında da sıklıkla ifade edilen reddi miras, batı hayranlığı ve taklit üzerinden şekillenir. Bu yönüyle tespit olarak belirtilen din ya da din eğitimi konularına bilimsel bir yaklaşımın sergilenememesi diğer bir ifadeyle ideolojik ve politik yaklaşımlar nedeniyle din eğitiminin meşruiyet tartışmaları günümüze kadar gelmiş görünmektedir.

Sonuç

Türk aydınında dinin/din eğitiminin gerekliliği bağlamında pozitivizm etkileriyle din ve din eğitimine karşıt duruşun çok sınırlı olduğu görülür. Din ve din eğitiminin temellendirilmesinde toplumsal ve bireysel ihtiyaçlara, kültür ve medeniyete, tarihsel varlığa ve hukuk çerçevesinde hak oluşuna kadar farklı argümanlarla temellendirmeler yapılır. Kısa zamanda farklı uygulamaların kazandırdığı tecrübe ile temellendirmenin çok yönlü olarak yapıldığı dikkat çeken bir husus olarak görülür. Din eğitiminin bilim dalı olarak da yerini almasının katkılarıyla daha şümulü ve sistematik bir temellendirmenin din eğitimcileri tarafından yapıldığı düşünülebilir.

Cumhuriyet döneminde Türk aydınının; din eğitimini ağırlıklı olarak toplum, kültür, gelenek üzerinden temellendirdiğini, milli birlik ve beraberlik, toplumun maddi ve manevi gelişimi ve hatta toplumun varlığı-sürekliliği gibi kazanımları da gözönüne alındığında toplumdan dinin arındırılmaya çalışılmasının mümkün olmadığı ve olamayacağı tarihi tecrübe ile de bunun yaşandığı / görüldüğü düşüncesinin en önemli yeri tuttuğunu belirtebiliriz. Bu görüşe kısmen uymamakla birlikte “yanlışları barındıran din” bağlamında düşünüldüğünde aşılabilen; medeniyetler karşılaştırılmasıyla yapılan temellendirmede ise “Biz ve Batı” kavramları üzerinden hareket edilir. Bu bağlamda batı için dinin ölümü bizim için kurtuluşu ifade ettiği öne çıkarılır. Bu husus, Cemil Meriç’in kullandığı ve net çizgilerle karşılaştırma yöntemiyle ele alınan önemli bir tespit olmakla birlikte Türk aydınlarınca din eğitiminin temellendirilmesinde en az kullanılan gerekçelerden biridir.

Tarihi tecrübe de diyebileceğimiz ağırlığını Cumhuriyet dönemi olmak üzere din eğitimindeki özellikle son üç yüzyıllık dönemdeki uygulamaları dikkate alarak yapılan değerlendirmelerden hareketle günümüzdeki mevcut din eğitimi uygulamasının yerindeliği üzerinde de durulur. Bu temellendirme genel olarak din eğitimcileri tarafından savunulsa da diğer aydınlarca kullanılmaz. İçinde bulunduğumuz - din alanındaki özgürlüklerin genişletildiği- zaman ve şartlar açısından bakıldığında bu görüş oldukça önemli bir tespit olarak dikkat çeker.

Haklar ve hürriyetler çerçevesinde yapılan din eğitimi temellendirmesinde ise ulusal ve uluslararası hukuki metinlerde geçen, “insan hakları” ve “din ve vicdan hürriyeti”nden hareketle çerçevesi çizilen bir yaklaşım söz konusudur. Burada uluslararası alandaki geçerlilik hukuki olarak güçlü olsa da din eğitiminin temellendirilmesinde din eğitimcilerince sıkça başvurulmuş bir gerekçe değildir.

Bireysel ihtiyaç perspektifinden yaklaşıldığında ise bireyin doğasında dine ihtiyaç duyduğu bu ihtiyacın karşılanmadığı durumlarda şahsiyette problemler oluşturduğu değerlendirilir. Bu çerçevede din eğitimiyle bireyin hayatı anlamlandırmasına ve topluma uyumuna göndermeler yapılır.

Genellikle günün kavramları; laiklik, modernizm, küreselleşme vb. din ve din eğitimi bağlamında olumsuz bir kullanıma sahipken “din ve vicdan hürriyeti”, “insan hakları” kavramları gerekçelendirmelerde kullanılan kavramlar olarak yerini alır.

Din eğitiminin gerekliliği –belki de karşılaştığı sorunlar yüzünden- çok şumullü; bireysel, toplumsal boyutunun yanısıra psikolojik, sosyolojik, tarihsel, hukuksal vb. geniş bir sahada temellendirilir. Din ve din eğitime karşıt duruşta ise günün -batılı- kavramları üzerinden temellendirme yapıldığı fakat güçlü argümanların oluşturulmadığı/kullanılmadığı görülür.

Kaynakça

- Açıkgöz, H. (2013). *Cemil Meriç İle Sohbetler*. 2 Ağustos 1977 Sohbeti. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Akseki, A. H. (1969). *İslam Dini*. Ankara: DİB Yayınları.
- Akseki, A. H. (2014). *İslam Dini: İtikat, İbadet, Ahlak*. İstanbul: Yeniakım Yayınları.
- Akyürek, S. (2012), İlk ve Ortaöğretimde Din Öğretimi: Kuramsal Çerçeve, R. Doğan, R. Ege (Ed.), *Din Eğitimi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Arslan, H. (2017). *Anayasa Din Olma Talebinde Bulunamaz*. Erişim tarihi: 04.05.2017, <http://www.yenisoz.com.tr/anayasa-din-olma-talebinde-bulunamaz-makale-12856>.
- Aşkun, İ. C. (1981). “Laiklik ve Din Eğitimi”, *Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri 23-25 Nisan 1981*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Atay, H. (2017). *Türkiye’de Yüksek Din Eğitimi ve İslam’da Eğitim*. Erişim tarihi: 23.07.2017, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-35/turkiyede-yuksekk-din-egitimi-ve-islamda-egitim>.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1961). *Büyük Tefsir-Birinci Kitap: Allah Nedir?*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Başgil, A. F. (1955a). “Din Hürriyeti: Türk Anayasasının 75. Maddesi üzerinde Etüd”, *Medeni Hukuk Profesörü A. Samim Gönensoy’a Armağan*, İstanbul, 1955.
- Başgil, A. F. (1955b). *Türkiye’de Din ve Vicdan Özgürlüğü*, Medeni Hukuk Profesörü A. Samim Gönensoy’a Armağan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Başgil, A. F. (2005). *Din ve Laiklik*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.

- Berkes, N. (1944). Darwinizm Karşısında İleri ve Geri Düşünüşler. *Yurt ve Dünya*, S.39.
- Berkes, N. (1973). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Berkes, N. (1984). *Teokrasi ve Laiklik*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Bilgin, B. (1980). *Türkiye’de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*. Ankara: Emel Yayıncılık.
- Bilgin, B. (2001). *Eğitim Bilimi Ve Din Eğitimi*, İstanbul: Gün Yayıncılık.
- Cebeci, S. (1990). Türkiye’de Ortaöğretimde Mesleki Din Eğitimi. *Diyanet Dergisi*, 26 (3). 29-45.
- Cebeci, S. (2004). Din Eğitiminde Medreseden Mektebe, Mektepten Nereye?. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10. 197-201.
- Cebeci, S. (2008). Milli Kimlik Bağlamında Din Kültür İlişkisi. *Akademik İncelemeler*, 3 (2). 1-11.
- Cebeci, S. (2011). İnsan Hakları ve İnanç Özgürlüğü Bağlamında Din Öğretiminin Statüsü Ne Olmalı?, R. Kaymakcan vd. (Ed.) *Türkiye’de Okullarda Din Öğretimi*, İstanbul: Dem Yayınları.
- Ceren, T. (2017). *Türkiye’nin Gizli Sorunu: Alevilik – Binnaz Toprak Söyleşisi*, Erişim tarihi: 09.05.2017, <http://cerenterziahmetoglu.blogspot.com.tr/2012/12/turkiyenin-gizli-sorunualevilikbinnaz.html>.
- Çetin, A. (2010). *Şerif Mardin’in Modernlik Anlayışı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Durmuş, A. (2003). Türk Din Eğitiminde Öncü Bir İsim: Beyza Bilgin. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (3). 145-168.
- ERG Raporu. (2017). *Din Eğitimi Ayır Dinler Kültürü Ayır*. Erişim tarihi: 08.05.2017, <http://bianet.org/bianet/egitim/55569-din-egitimi-ayri-dinler-kulturu-ayri>.
- Ergün, M. (2017). *Atatürk Devri Eğitimi-II*. Erişim tarihi: 02.03.2017, <http://www.egitim.aku.edu.tr/ata2.htm>.
- Ersoy, M. A. (2011). *Safahat*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Genç, A. R. (2008). *Nurettin Topçu’nun Din Eğitimi İle İlgili Görüşleri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Göçeri, N. (2002). *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi.
- Göçgün, Ö. (1992). *Hususi Mektuplarına Göre Ziya Gökalp’in Hayat Görüşü*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976). Din, İlimin Bir Netice-i Zaruriyyesidir. Ş. Beysanoğlu (Haz.), *Makaleler I*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976). Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak. İ. Kutluk (Haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1982). Millet Nedir?. M. A. Çay (Haz.), *Makaleler VII*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Göle, N. (2000). *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Güngör, E. (2007). *Dünden Bugünden Tarih Kültür Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İnam, A. (2017). *Gönül ve Din*. Erişim tarihi: 24.04.2017, <http://phil.metu.edu.tr/ahmet-inam/din.htm>.
- İnam, A. (2017). *Mizah Kaynağı Olarak Eğitim Sorunlarına Genel Bir Bakış*. Erişim tarihi: 14.04.2017, <http://phil.metu.edu.tr/ahmet-inam/mizahkaynagi.htm>.
- Karaman, H. (1995). *Diyanet, Dini Hürriyet, Baskı ve Hoşgörü Üzerine*. Kolektif. *Hız Muhammed ve Gençlik*, Ankara: TDV Yayınları.
- Karaman, H. (2016a). *Din Dersi*. Erişim tarihi: 14.11.2016, www.hayrettinkaraman.net/yazi/laikduzen/1/0316.htm.
- Karaman, H. (2016b). *Din Eğitimi ve Öğretimi*. Erişim tarihi: 14.11.2016, www.hayrettinkaraman.net/yazi/laikduzen/4/0390.htm.
- Karaman, H. (2016c). *Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu Ve Din Eğitimi*. Erişim tarihi: 15.11.2016, www.yenisafak.com/yazarlar/detayscroll/45038?n=1.
- Kısakürek, N. F. (2007). *Sahte Kahramanlar*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.
- Meriç, C. (2004). *Bir Dünyanın Eşiğinde*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (2007). *Jurnal*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (2017a). *Kültürden İrfana*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, C. (2017b). *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nursi, S. (2005). *Lemalar*. İstanbul: Sözler Yayınevi.
- Okumuşlar, M. (2017). *Din Eğitiminin Bilimselleşmesi/Neliği*. R. Doğan, R. Ege (Ed.), *Din Eğitimi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Şenel, A. (2010) *Cemil Meriç Sözlüğü*, M. Yılmaz (Ed.), *Cemil Meriç*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Telli, A. (2003). *Ziya Gökalp'in Din Eğitime Tesiri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Terziahmetoğlu, C. (2017). *Türkiye'nin Gizli Sorunu: Alevilik, Binnaz Toprak Söyleşisi*. Erişim tarihi: 09.05.2017, <http://cerenterziahmetoglu.blogspot.com.tr/2012/12/turkiyenin-gizli-sorunulevilik-binnaz.html>
- Tonguç, E. (2001). *Bir Eğitim Devrimcisi: İsmail Hakkı Tonguç*, Ankara: Güldiken Yayınları.
- Tonguç, İ. H. (1990). *Mektuplarla Köy Enstitüsü Yılları*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Topçu, N. (2004). *Kültür ve Medeniyet*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tosun, C. (2008). *Türkiye'de Eğitimin Laikleşmesi ve Din Öğretimi*, A. İ. Güngör (Haz.), *Dinler Tarihi Araştırmaları VI- Sekülerleşme ve Dinî Canlanma*. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları.

- Tunaya, T. Z. (2003). *İslamcılık Akımı*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Unan, F. ve Özdan, M. (1998). Erol Güngör ve Bir Medeniyet Amali Olarak Din, B. Yediyıldız, M. Ç. Özdemir, F. Unan (Ed.), *Milli Kùltürler ve Küreselleşme: Prof. Dr. Erol Güngör'ün Hatırasına: Milliyetçilik ve Milliyetçilik Tarihi Araştırmaları İlmî Kongresi*. Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1963). *Tarihi Maddeciliğe Reddiye*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2001). *Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Yıldırım, E. (2013). Erken Cumhuriyet Yılları Milli Kimlik Tartışmaları, Hasan Ali Yücel ve Türkiyede Hümanizma Arayışları. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8 (7). 745-763.
- Yılmaz, S. (2008). *Şerif Mardin'e Göre Din ve İdeoloji* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yücel, H. A. (1993). *Milli Eğitimle İlgili Söylev ve Demeçler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yücel, H. A. (1995). *Öğretmen-Öğrenci Köşesi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yücel, H. A. (1994). *Türkiye'de Ortaöğretim*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.